नीतिचन्द्रिका

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८१ ॥

पदविभागः

वह्निः, तस्य, जलायते, जलनिधिः, कुल्यायते, तत्-क्षणात्, मेरुः, स्वल्प-शिलायते, मृगपतिः, सद्यः, कुरङ्गायते, व्यालः, माल्य-गुणायते, विषरसः, पीयूष-वर्षायते, यस्य, अङ्गे, अखिल-लोक-वल्लभ-तमम्, शीलम्, समुन्मीलति ।

अन्वयः

यस्य अङ्गे अखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति, तस्य वह्निः जलायते, जलनिधिः तत्-क्षणात् कुल्यायते, मेरुः स्वल्पशिलायते, मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते, व्यालः माल्यगुणायते, विषरसः पीयूषवर्षायते ।

कठिनपदार्थः

- वह्निः – अग्निः ।
- जलनिधिः – समुद्रः ।
- स्वल्पशिला – लघुशिला ।
- व्यालः – सर्पः ।
- पीयूषम् - अमृतम् ।

नीतिचन्द्रिका

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणात्
मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८१ ॥

भावार्थः

यः नितरां सर्वलोकप्रियः उत्तमस्वभावयुक्तः च अस्ति, तस्य विषये अग्निः जलमिव भवति । महान् समुद्रः अपि क्षणमात्रेण लघुकुल्यावत् भाति । मेरुपर्वतः लघुशिला भवति । मृगराजः सिंहः सपदि कुरङ्गः भवति । सर्पः माला इव भवति । विषरसः अमृतं भवति । सज्जनस्य उत्तमस्वभावात् सर्वः अपि लोकः परवशः भवति इति भावः ।

नीतिचन्द्रिका

विद्यातीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थे
गङ्गातीर्थे मलिनमनसो योगिनो ध्यानतीर्थे ।
धारातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्या
लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥ ८२ ॥

पदविभागः

विद्या-तीर्थे, जगति, विबुधाः, साधवः, सत्य-तीर्थे, गङ्गा-तीर्थे, मलिन-मनसः, योगिनः, ध्यान-तीर्थे, धारा-तीर्थे, धरणि-पतयः, दान-तीर्थे धन-आढ्याः, लज्जा-तीर्थे, कुल-युवतयः, पातकम्, क्षालयन्ते ।

अन्वयः

जगति विबुधाः विद्यातीर्थे, साधवः सत्यतीर्थे, मलिनमनसः गङ्गातीर्थे, योगिनः ध्यानतीर्थे, धरणिपतयः धारातीर्थे, धनाढ्याः दानतीर्थे, कुलयुवतयः लज्जातीर्थे (स्वस्य) पातकं क्षालयन्ते ।

कठिनपदार्थः

- विबुधाः – पण्डिताः ।
- तिर्थम् – पवित्रं स्थानम् ।
- आढ्यः – धनिकः ।
- पातकम् – पापम् ।

नीतिचन्द्रिका

विद्यातीर्थे जगति विबुधाः साधवः सत्यतीर्थे
गङ्गातीर्थे मलिनमनसो योगिनो ध्यानतीर्थे ।
धारातीर्थे धरणिपतयो दानतीर्थे धनाढ्या
लज्जातीर्थे कुलयुवतयः पातकं क्षालयन्ते ॥ ८२ ॥

भावार्थः

प्रपञ्चे विद्वांसः विद्यातीर्थे स्वस्य पापं क्षालयन्ति । साधवः (सज्जनाः) सत्यतीर्थे क्षालयन्ति । सदा सत्यम् एव भाषमाणाः सत्येन एव पूताः भवन्ति । मलिनमनस्काः गङ्गायां स्नानकरणपूर्वकं स्वपापं क्षालयन्ति । तपस्विनः ध्यानेन स्वस्य पापात् मुक्ताः भवन्ति । राजानः पृथ्वीतीर्थे पापविमोचनं प्राप्नुवन्ति । धनिकाः निर्धनेभ्यः दानेन आत्मानं शुद्धीकुर्वन्ति । सत्कुले जाताः युवतयः लज्जया पूताः भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ८३ ॥

पदविभागः

विद्या, नाम, नरस्य, रूपम्, अधिकम्, प्रच्छन्न-गुप्तम्, धनम्, विद्या, भोगकरी, यशः-सुखकरी, विद्या, गुरूणाम्, गुरुः, विद्या, बन्धुजनः, विदेशगमने, विद्या, परम्, दैवतम्, विद्या, राजसु, पूजिता, न, तु, धनम्, विद्या-विहीनः, पशुः ।

अन्वयः

विद्या नाम नरस्य अधिकं रूपं, प्रच्छन्नगुप्तं धनम् (अस्ति) । विद्या भोगकरी, यशः-सुखकरी । विद्या गुरूणां गुरुः । विद्या बन्धुः, विदेशगमने विद्या परं दैवतम् (अस्ति) । विद्या राजसु पूजिता, न तु धनम् । (अतः) विद्याविहीनः पशुः (भवति)।

कठिनपदार्थः

- प्रच्छन्नम् – गुप्तम् ।
- भोगाः – स्रक्चन्दनवनितादयः भोगपदार्थाः ।
- यशः – कीर्तिः ।
- विदेशगमने – परदेशयात्रायाम् ।
- बन्धुः – हितकरः ।
- परम् – उत्कृष्टम् ।
- पूजिता – आद्रियते ।
- विद्याविहीनः – विद्यया विरहितः ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशस्सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ८३ ॥

भावार्थः

“विद्या” इति प्रसिद्धं ज्ञानमयं वस्तु मनुष्यस्य अत्यन्तं श्रेष्ठं स्वरूपम् । तथा सुरक्षितं द्रव्यम् । विद्या स्रक्चन्दनवनितादिभोगपदार्थान् सम्पादयति । यशः, आनन्दं च वितनोति । अपि च विद्या श्रेष्ठानां गुरुः । विद्या विदेशयात्रायां बन्धुजनः भवति । तादृशी विद्या उत्कृष्टा देवता । राज्ञां मध्ये विद्यायाः आदरः भवति । न तु धनस्य, पूर्वोक्तानां विषयाणां वा । तस्मात् विद्यया विरहितः पशुसमानः एव ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या मित्रं प्रवासेषु माता मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ८४ ॥

पदविभागः

विद्या, मित्रम्, प्रवासेषु, माता, मित्रम्, गृहेषु, च, व्याधितस्य, औषधम्, मित्रम्, धर्मः, मित्रम्, मृतस्य, च ।

अन्वयः

प्रवासेषु विद्या मित्रं, गृहेषु माता मित्रं, व्याधितस्य औषधं मित्रं, मृतस्य च धर्मः मित्रं (भवति) ।

कठिनपदार्थः

- प्रवासेषु – यात्रासु ।
- व्याधितस्य – रोगपीडितस्य ।
- धर्मः – पुण्यकार्यम् ।

नीतिचन्द्रिका

विद्या मित्रं प्रवासेषु माता मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥ ८४ ॥

भावार्थः

प्रयाणे विद्या मित्रं भवति । गृहे माता एव मित्रम् । मातुः सकाशे एव अत्यन्तम् आत्मीयता भवति । रोगग्रस्तस्य औषधम् एव मित्रम् । रोगपीडितस्य आदौ औषधोपचारः एव आवश्यकः भवति । मृतस्य पुण्यकार्याणि मित्रत्वम् आवहन्ति । जीवितावधौ कृतानि पुण्यकार्याणि एव मृतस्य मित्राणि भवन्ति ।

नीतिचन्द्रिका

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ८५ ॥

पदविभागः

विद्वत्त्वम्, च, नृपत्वम्, च, न, एव, तुल्यम्, कदाचन,
स्व-देशे, पूज्यते, राजा, विद्वान्, सर्वत्र, पूज्यते ।

कठिनपदार्थः

- तुल्यम् – समानम् ।

अन्वयः

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च न एव कदाचन तुल्यम् । राजा (केवलं) स्वदेशे पूज्यते, (परं) विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

नीतिचन्द्रिका

विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ८५ ॥

भावार्थः

विदुषः महाराजस्य च कदापि साम्यं भवितुं न अर्हति । यतः महाराजः स्वराज्ये एव गौरवं प्राप्नोति । किन्तु पण्डितः स्वज्ञानेन सर्वत्र गौरवान्वितः भवति ।